

„NÉMET BESZÉDET TARTOK A MAGYARUL NEM ÉRTŐKNEK,
AZTÁN MAGYART A MAGYAROKNAK”

Szemponatok Szász Károly vizitációs naplójának elemzéséhez

MOLNÁR SÁNDOR KÁROLY

ABSTRACT

The Hungarian Protestant church history literature does not deal much with the so-called Délvidék (Southern Region) Mission. This may be largely due to the border changes of the 20th century as well as the religious and ethnic transformations of the area. At the end of the 19th century Károly Szász, the Bishop of the Dunamellék Reformed Diocese, at the end of his church visitation journey, made a stop at the Alsóbaranya Diocese's Délvidék (Southern Region) Mission parishes. The historical value of the records of this journey is undisputable among humanities researchers. Use of the records provides the best opportunity to synthesize several sciences. The source that is analyzed in this study differs only in that it is Károly Szász's diary from his travels in May of 1984. Thus the source is a personal account which complements the records. We get an excellent picture on how Károly Szász experienced his journey to the Délvidék, and what sort of impressions he received during it. The diary is a vital part of the Southern Region's Protestant church history, which is almost entirely absent from recent parish summaries.

A „délvidéki” magyar protestáns egyháztörténet hiányosnak mondható. Külön historiográfiai tanulmány készülhetne a trianoni békét követően a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került magyar református gyülekezetek történeti feldolgozottságáról és a feldolgozások irányítottságáról. A példa kedvéért két horvátországi példát említünk meg, melyek éppen ezen a területen élő reformátusok történeti

feldolgozottságának az esetlegességére hívják fel a figyelmet. Az egyik Kósa László vonatkozó tanulmányai, melyek még az 1980-as évek végétől a szerb–horvát háborút követően jelentek meg.¹ A tanulmányok igen kiváló forrásbázisra épülnek, és mutatják be az egyes gyülekezetek 19. század végi és 20. század eleji történetét. A tájegységhez tartozó többi egyházközségnek és az Alsó-Baranya–Bácsai Egyházmegyének a története azonban továbbra is szinte feldolgozatlan. Kósa László tanulmányainak témaválasztásánál érződik azok irányítottsága, ami egyáltalán nem von le a szerző munkájából, inkább erősíti a történeti esetlegesség érvét. A másik ún. „horvátországi” példa pedig „*A bizalom pecsége alatt*” – *Két püspöki vizitáció (1817 és 1885) és legújabb kori levéltári dokumentumok*² c. forráskiadvány. A cím tükrözi a kötet felépítését, azonban félrevezető az arányok és a „műfajok” tekintetében. A két 19. századi vizitációhoz kapcsolódó források között megtalálhatóak a teljesen hivatalos egyházlátogatási kérdőívekre adott válaszok mellett, Szász Károlynak³ az 1885. évi egyházlátogatásakor vezetett naplójának a vonatkozó részei. Továbbá közreadják a kötet szerkesztői az 1993–1999 közötti időszak alatt a Horvátországi Református Keresztyén Egyház zsinati ülésein, valamint presbiter-gondnoki ülésein készített hangfelvételeinek az átiratát. A forráskiadvány a történeti forrásokat illetően nem alkot homogén egységet, hiszen vizitációs jegyzőkönyvek mellett tartalmaz még naplót és jegyzőkönyveket is. Mind a 19. századi, mind a modernkori források igen jelentősek, azonban tudományos apparátus és mutatók nélkül eléggé nehezen használhatók illetve értelmezhetőek a kiadványban található dokumentumok. Ehhez kapcsolódóan kell megjegyezni azt is, hogy csupán a mai Horvátország területére korlátozódott a szerkesztők figyelme, kivéve Szász Károly 1885. évi egyházlátogatásakor vezetett naplóját, ami már tartalmazza a „*Délvidéki misszió*” első meglátogatását.

Kósa László egyik vonatkozó tanulmányának bevezetőjében a következőképpen fogalmaz: „*A legutóbbi másfél században a Dráva–Száva közötti magyarok településtörténetük szerint két nagyobb csoportra oszlottak. Az egyiket Kórógy, Haraszi, Szentlászló és Magyarrétfalu lakossága alkotja, mely középkori, sőt valószínűleg honfoglaláskori magyar népesség maradáka, a Vuka és a Dráva mocsarainak védelmében vészelt át a török háborúkat. A másik csoport a múlt század második felében keletkezett bácskai és dunántúli kivándorlással, Szlávonía és Szerémség számos községében szóródott szét.*”⁴ Szász Károly vizitációs naplójából képet kaphatunk a 19. század végi szlavóniai és szerémségi protestánsok helyzetéről.

A mai Szerbia területén lévő református egyházközségekre vonatkozó források közreadása éppen úgy, mint történeti feldolgozottságuk szinte teljesen hiányzik. Igaz, ismeretterjesztő jellegű írás jelent már meg, de az nem tekinthető átfogó, szintetizáló történeti munkának.⁵ Az újabban készült egyházközség-történetekben és helytörténeti munkákban továbbra is esetleges a 19. századi vizitációs jegyzőkönyvekre és a hozzájuk kapcsolódó forrásbázisokra hivatkozás.⁶ Ezen hiány pótlására a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményében található

dokumentumok közül a *Bácsország* c. lap közli Szász Károly ún. „Délvidéki misszió” alkalmával vezetett naplóját.⁷ A Délvidék kifejezés mindenképpen pontosításra szorul, mivel ezen fogalom alatt kutatási témától és időszaktól függően egészen nagy akár több vármegyére kiterjedő területet is érthetünk, illetve csupán néhány településre szűkítve is vonatkoztathatjuk.⁸ A szakirodalomban és korszakban is bevett fogalom a „Horvát–Szlavón misszió” kifejezés, ami a kiegyezést követő belső államhatár által kettéosztott részre utal. A „szlavóniai magyar reformátusok” megnevezés, éppen Kósa László vonatkozó tanulmányának címében is megtalálható, ami mind történeti, mind egyháztörténeti értelemben teljesen eltérő képet mutat az ún. „Délvidéki misszió” fogalom alatt összefoglalható egyházközségek helyzetétől. Tehát a „Délvidéki misszió” kifejezés ebben az esetben Bács-Bodrog, valamint Verőce vármegye egyes területit jelentette. Jobbára az ún. egykori Csajkás határőrvidéket, azaz a Titeli járást foglalta magában, valamint az ettől délebben fekvő településeket, ami már szlavón területnek számított, tehát horvát közigazgatás alá esett. A címben megfogalmazott „Délvidéki misszió” tehát a Magyar Református Egyház egyik első hivatalos államhatáron átvélő missziói programjának tekinthető, ami azonban szervezetileg a Dunamelléki Református Egyházkerület Alsó-Baranya–Bácsi Egyházmegyéjének a részét képezte.⁹ A „Délvidéki misszió” az 1884-ben a Dunamelléki Református Egyházkerületben létrehozott missziói terület volt,¹⁰ amely további missziói körzetek tagolódott: (1) Banovce,¹¹ (2) Tiszakálmánfalva,¹² (3) Szeliste,¹³ (4) Beska.¹⁴

A „Délvidéki misszió” létrejöttének okait Szász Károly a következőképpen foglalta össze: „Azért erős elhatározás kelt bennem itt egy jól rendezett református missziót szervezni, mely nem csak a banovcei kiköltözőtötteket, hanem a nagy terjedelmen hozzájuk csatolandó szórványokat is, egy felől megóvjva a horvát–szlavón s amellet pietista szellemű befolyásoktól, másfelől lelki szükségüket kielégítse s gyermekeik igazi protestáns s lehetőleg hazafias szellemben való nevelését is biztosítsa”.¹⁵ A többi Egyházkerület missziói területétől eltérően azért jött létre az ún. „Délvidéki misszió”, mivel a kiegyezést követően a volt határőr kerület feloszlása mellett megkezdődött a terület benépesítése. Ennek következtében jött létre pl. Tiszakálmánfalva és még számos település. Így a 19. század második felében a telepítések következtében jelentősen bővült a településhálózat. Az új települések minden esetben vegyes nemzetiségű és felekezeti képet mutattak. A helyi protestáns egyházi közigazgatás számára is kihívást jelentett a telepítések következtében erre a vidékre költözött lelki és vallásos igényeinek a biztosítása.¹⁶ A „Délvidéki misszió” létrehozásának fő oka tehát a lakosság telepítésben, vándorlásában keresendő.

Szász Károly, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökének első egyházlátogatási útja 1885-ben az Alsó-Baranya–Bácsi Egyházmegye gyülekezeteit érintette,¹⁷ majd közel tíz évvel később 1894. május 16–27. között külön is meglátogatta a „Délvidéki missziót”. A missziói központok ezen időszak alatt kiépültek, megerősödtek. Az egyházlátogatások alapvető forrása a vizitáció alkalmával

készített jelentés, amelyekből korszakoktól függetlenül az egyházközség és a település életére vonatkozó főbb adatok megtalálhatóak. Egyes esetekben peres ügyek irataival vagy azok másolatainak kíséretében küldték meg azt az egyházközségek lelkészei a püspöki hivatal számára.¹⁸ Szász Károly 1885 és 1894 közötti egyházlátogatásának két forrásbázisa van: egy hivatalos a vizitációs jelentések, és egy „magánjellegű napló”. A két rész között számos átfedés található. Napjainkra azonban egyes részei a hivatalos dokumentumokat tartalmazó köteteknek megsemmisültek, így azokat csak a „napló” segítségével lehet rekonstruálni.¹⁹ A tanulmány forrásbázisa tehát Szász Károlynak a délvidéki egyházlátogatásakor készített naplója. Bár „naplónak” nevezi maga a szerző is a művét, és ennek a műfaji jellegzetességei is erről tanúskodnak, azonban a Konventi Missziói Bizottsági jelentéssel egybevetve több alkalommal szinte bekezdésnyi egyezések találhatók.²⁰ Éppen a „Délvidéki misszióra” vonatkozó részek kérdőjelezik meg a „napló” napló voltát, és teszik „félhivatalos” dokumentummá. A hivatalos útról készített magánjellegű beszámolóban – a hivatalos dokumentumokkal ellentétben – sok esetben a közösség életére vonatkozó konfliktusok, illetve személyes ellentétek és sérelmek is megtalálhatóak. Ezen részletektől még inkább jelentőssé válnak Szász Károly feljegyzései. A „napló” két nagyalakú kötetet jelöl, amelyet bizonyosan nem vitt magával útjaira Szász Károly. Az utazásokra jegyzetfüzetet vitt a püspök, amelyekbe pontos jegyzeteket készített, ebből készült tehát a „napló”. A tisztázatban helyenként későbbi bejegyzések találhatók, amelyek az egyes egyházközségeknek tett ígéretek teljesítéséről vagy elmaradásáról tájékoztatnak.

A Szász Károly vizitációs útvjáról szóló sajtóhíradások, valamint naplója is ugyanarról tudósítanak, miszerint a vizitáció szinte minden helyen társadalmi eseménynek is számított.²¹ Ennek ellenére még a helytörténeti irodalomban is csak ritkán térnek ki az esemény jelentőségére, leginkább annak külsőségeinek bemutatásával találkozhatunk. Feltételezhető, hogy a püspöknek a vizitáció alkalmával kötött ismeretségei inkább alkalomszerűek, mintsem hosszantartóak lettek volna. A „Délvidéki misszió” kétszeri meglátogatása azonban betekintést enged ebbe is, mivel a napló egyik-másik megjegyzése éppen a püspök és a helyi közigazgatási vezetők korábbi találkozására vonatkoznak.²²

A Dunamelléki Egyházkerület tolnai és alsó-baranya-bácsi egyházmegyéiben több német anyanyelvű egyházközség volt, azonban az egyházközségek zöme magyar anyanyelvű volt. A Szász Károly-féle vizitációs körút jegyzőkönyvei és csatolmányai is zömében magyar nyelven keletkeztek, azonban néhol találhatunk benne még latin részeket, illetve amennyiben az egyházközség tagjai német anyanyelvűek voltak, ők alkottak német részeket is. A vizitációs körút alkalmával Szász Károly püspök általában magyar nyelven tartotta meg a vizitációs körútjához tartozó igehirdetéseket és viszonzta a köszöntéseket. A „Délvidéki misszió” területén azonban ez teljesen másként alakult, annak ellenére, hogy a meglátogatott lelkészek és egyházközségek is magyar anyanyelvűek voltak. A „napló” és a sajtóhíradások²³

tájékoztatása szerint mindegyik település olyannyira vegyes nemzetiségű volt, hogy a német nyelv volt a legalkalmasabb a kommunikációs csatorna betöltésére. Szász Károlyt természetesen minden helységben fogadták a helyi világi előljárók és más felekezetek lelkészei is,²⁴ akiknek köszöntését szintén német nyelven köszönte meg. A vizitációs körútnak ez a protokolláris része volt, amit minden esetben követett a helyi magyar közösséggel való találkozás. A gyülekezetek presbitereivel, gondnokaival, tanítóival mindig magyarul egyeztetett a püspök. A körút szerves részét képezte a helyi iskolák vizitációja és a gyermekek kikérdezése is, amelyek szintén magyarul folytak.

Ugyancsak a vizitáció állandó része volt az iskolák meglátogatása, ami együtt járt nem csak a tanítókkal és a diákokkal való találkozásokkal, hanem az oktatás külső feltételeinek az ellenőrzésével is. Ennek szükségességét leginkább az indokolta, hogy: *„A községi iskolarend levén szabállyá s uralkodóvá, az állam a maga kezébe vette a közoktatás ügyét, a mi a nemzeti politika szempontjából is igen bölcs és hatályos intézkedés, ámbár reánk nézve, kik oda bevándorlott híveinknek – úgy a nyelv (magyar és német) mint a felekezeti érdek szempontjából felekezeti iskolát vagyunk kénytelenek fenntartani, a törvény és kormány intézkedései – nem mondom – sérelmesek, de felette terhesek. Mindenki, állami adójának 20%-ával kénytelen adózni a községi iskolára, tekintet nélkül arra, hogy járnak-e abba gyermekei vagy nem s járul-e saját felekezeti iskolája fenntartásához vagy nem. Megjegyzem, hogy a »község«-nek más fogalma van HSL.²⁵ országban, mint nálunk. Ott nem minden egyes falu vagy helység »község«. A község több kis falu vagy helység is lehet együtt véve. Néha 2-3-5 több helység alkot egy községet, mely egy adóközség, egy igazgatással, bíróval, jegyzővel. Iskolát azonban, ha telik 20%-os adójából, esetleg állami segély is járulván hozzá, tarthat fenn egynél többet, esetleg annyit ahány helységből áll. A törvényben meghatározott feltételeknek s kívánalmaknak minden községi iskola megfelel s eo ipso »nyilvánossági jog«-gal bír. A felekezeti iskola rendszerint »magán iskola«, de mint ilyen is némi feltételekhez van a léteztetése kötve (egyebek közt, hogy a tanító képes legyen a horvát nyelvre – mint tantárgyra – oktatni növendékeit). Ha minden feltételnek (a tanterem, a berendezés és felszerelés, horvát oklevéllel is képesített tanító, ennek fizetési minimuma stb.) megfelel: kérheti s meg is nyeri a nyilvánossági jogot, sőt kérhetik az azt fenntartók a 20% (vagy annak egy része) elengedését, amely azonban – annak adottságnak megfelelő, vagy kisebb, de arányos – községi »segély« alakjában adatik meg, tehát nem mentesség, hanem visszafizetés a községi pénztárból, ami szintén bölcs intézkedés éppen az iskola érdekében. Fájdalom a mi iskoláink, szlavóniai anyaegyházainkban és a missziókban, alig felelnek meg a törvény (szigorúan vett) minden követelményének s így nagy részök csak magánjelleget s híveink a mellett hogy azokat szegényesen fenntartják, a községi iskolára (melyet nem használhatnak, a 20%-os iskolaadót is kénytelenek fizetni).”²⁶*

Szász Károly a területen szolgáló lelkészekről és munkájukról szinte semmilyen feljegyzést sem készített, míg a tanítókról annál inkább. A tanítók esetében azoknak végzettségéről és pedagógiai módszereiről igen markáns véleményeket is megfogalmazott.²⁷

A missziói iskolákban oktató tanárok esetében – éppúgy, mint a lelkészek esetében is – később olyan speciális tudásra, azaz a horvát, később szerb nyelv ismeretére volt szükség, amely jelentősen szűkítette a területre helyezhető és véglegesíthető szolgálók körét. Ebből következően további kutatásokat igényelne a már a Szász Károly által meglátogatott gyülekezetekben és iskolákban tevékenykedő lelkészek, tanítók a helyi társadalomban betöltött pozíciójának a továbbadására, azaz a dinasztikára vonatkozó részletes feltárások.

Szász Károly a tanintézmények meglátogatásakor az előzetesen kapott adatokból készült, így útja során, ahol annak szükségét érezte, a helyi iskolai tanszertár számára eszközöket is adományozott.²⁸

A „Délvidéki misszió” területén lévő egyházközségek anyagi viszonyai össze sem hasonlíthatóak az egyházmegye többi egyházközségével, mivel legjobb esetben is csak tíz-húsz éves múltra tekinthettek vissza. Így a gyülekezeteknek sem régi értékes klenódiukai, sem más vagyontárgyai nem voltak. Egyik-másik egyházközségnek már volt harangja, de temploma még egyiknek sem. Imatermet, parókiát illetve iskolát viszont már mindegyik missziói központban felépítettek 1894-re. Ennek hátterében nem a gyülekezeti tagok anyagi vállalását kell keresni, hanem a közösségi földről való olcsó részesedést, valamint a jelentős mértékű konventi támogatást. A Magyar Református Egyház 1895-ben misszióra összesen 15 700 forintot osztott szét az öt egyházkerület gyülekezetei között, ami 48 egyházközség vagy missziói kör között oszlott szét. Mindebből hat egyházközség tartozott a Dunamelléki Református Egyházkerület fennhatósága alá, amelyek között 2650 forintot osztottak szét, amiből 2450 forint a „Délvidéki misszió” egyházközségeit illette.²⁹ Ezen összegnek megfelelő támogatásban részesültek a „Délvidéki misszióhoz” tartozó településeken élő reformátusok, amelyet továbbiakban kiegészítettek még az egyházkerület által adott eseti támogatások is.

A vizitációk alkalmával keletkezett iratok olyan pillanatképek, amelyek alapján nem csak egy gyülekezet élete, a lelkész munkája, de sokszor annak társadalomtörténete is rekonstruálható. Ezen forrásbázisok olyan lehetőséget nyújthatnak a kutatóknak, amelyek gyakran túlmutatnak a felekezeti és etnikai határokon. Az egyházlátogatások legmagasabb szintje a püspöki vagy más néven generális vizitációk, amelyeknek dokumentumairól készült másolatok gyakran megtalálhatóak az egyházközségi iratok között is. A 19. században az egyházlátogatások történetéhez kapcsolódóan a helyi, illetve a felekezeti sajtótermékek is jelentős forrásértékkel rendelkezhetnek, hiszen pontosabb tájékoztatást nyújtanak az egyes

vizitációs alkalmak eseményéről, fogadtatásáról. Átfogó egyházközség-történetekben és helytörténeti munkákban ezen híradások azonban jegyzetként jelennek meg, ami jól tükrözi az egyházlátogatás akció voltát és helyét az egyes településeken élők történeti emlékezetében. Szász Károly gyülekezetlátogató körútjáról „naplót” vezetett, melyhez hasonló jellegű forrás sem a római katolikus, sem az evangélikus, sem más korabeli vagy későbbi református egyházkormányzótól nem ismerünk. A forrás értékét és súlyát tovább növeli, hogy a „Délvidéki misszió” név alatt összefoglalható egyházközségek közül több mára a történeti múlt részévé vált. A 20. és 21. századi határ és etnikai változások következtében a missziói körök közül mára csak néhány helyen található magyar református közösségek.

JEGYZETEK

- ¹ Kósa László: *Maradék. Vallás és anyanyelv konfliktusa egy szerémségi községben a 19–20. század fordulóján.* Magyarorsággutató. A Magyarorsággutató Csoport évkönyve. 1989. 7–22.; Kósa László: *Vallási mozgalmak Dél-Magyarországon az újkorban.* In: Kósa László: *Egyház, társadalom, hagyomány.* Debrecen, 1993. 135–146.; Kósa László: *A szlavóniai magyar reformátusok egyházi és társadalmi állapota 1885-ben.* In: Arday Lajos (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből.* (tanulmányok) Budapest, 1994. (A továbbiakban: Kósa, 1994.) 43–72.; Kósa László: *Tordince horvát református falu.* In: Banzerowsky Janus (szerk.): *Hungaro-Slavica.* Budapest, 1997. 159–168.; Kósa László: *A kunágotai áttérés.* In: Gyáni Gábor – Pajkossy Gábor (szerk.): *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére.* Debrecen, 1999. 109–123. Ezen tanulmányok megtalálhatóak legutóbb, összefoglalóan jelentek meg: Kósa László: *Művelődés, Egyház, Társadalom.* Budapest, 2011. (A tanulmányban erre a kötetre vonatkoznak a hivatkozások.)
- ² Keresztes Dániel – Hamarkay Ede (szerk.): *„A bizalom pecsége alatt” – Két püspöki vizitáció (1817 és 1885) és legújabb kori levéltári dokumentumok. I–II.* Erdőkertes, 2004. (A továbbiakban: Keresztes – Hamarkay, 2004.)
- ³ Szász Károly (Nagyenyed, 1829. június 15. – Budapest, 1905. október 15.) ref. lp., püspök, politikus, költő, műfordító, MTA tagja. Középkorlát Nagyenyeden végezte, majd Kolozsváron és Pesten tanult. Részt vett az 1848–49-es forradalom és szabadságharcban, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium fogalmazójaként majd honvédként. 1850–51-ben házitanító volt Bején, majd 1851–53 között a Nagykőrösi Református Gimnázium tanára volt. 1853–1857 között tanított Kecskeméten és Kézdivásárhelyen. Lelkipásztori szolgálatra hívták meg 1857-ben Kunszentmiklóásra, majd 1862-ben Kiskunhalasra és 1863-ban Szabadszállásra. 1865-ben a fülöp-szállási kerület országgyűlési képviselőjévé választották. 1867–84 között a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban dolgozott. 1884–1903 között a Dunamelléki Református Egyházközség püspöke volt. Irodalmi munkássága viszonylag jól feldolgozott, amelynek maradandó részeit műfordításai adják. Annak ellenére, hogy számos publikáció mutatja be munkásságát, sem politikai, sem egyházkormányzói tevékenysége nem mondható szisztematikusan feldolgozottak. Jelentőségét mutatja, hogy a Kecskeméti Református Múzeum 2015-ben önálló időszaki kiállítást szentelt munkásságának. Novák Sándor: *Szász Károly élete és művei.* Mezőkövesd, 1904; Beliczay Angéla: *Szász Károly. Emlékezés születésének 150. évfordulóján.* Theologiai Szemle, 1979. 3. sz. 178–183.; Beliczay Angéla: *Szász Károly, a püspök.* In: Kálvin téri tanulmányok. Budapest, 1980. 77–86.; Szatmári Judit: *Szász Károly pesti lelkész, a „költő-püspök”.* In: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. I. kötet.* Budapest, 2006. 503–510.
- ⁴ Kósa, 1994. 202.
- ⁵ Margit István: *Református püspöklátogatások Bácskában.* Bácsország, 1995. szeptember 7., 5.
- ⁶ Pl.: Virág Gábor: *A feketeci református iskola története.* Újvidék, 2005. 181.; Ágoston Sándor – Hodosy Imre – Csete Szemesi István – Kiss Antal – Margit István – Póth Lajos – Sárközi Ferenc – Stanyó Tóth Gizella – Szabó Lajos: *A megtartó egyház. A feketeci református gyülekezet történetéből.* Újvidék, 2008
- ⁷ Molnár Sándor Károly – Szatmári Judit: *A délvidéki református misszió 1894-ben. Szász Károly vizitációs naplója.* Bácsország, 19. évf. (2015) 4. sz. 42–47. Mivel a forrás kiadása folyamatban van, ezért a tanulmányban

- az eredeti szövegére és annak lapszámozására hivatkozom. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL) A/1. i. vizitációs iratok, Szász Károly vizitációs naplója I–II. kötet (A továbbiakban: Szász, é.n.), Délvidéki misszió II. kötet. 411–456.
- ⁸ A téma sokrétűségéhez ad támpontot: Kókai Sándor (szerk.): *A Délvidék történeti földrajza. A Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai*. Nyíregyháza, 2006.
- ⁹ Érdemes megemlíteni, hogy egészen 1921. október 7-ig az USA-ban létrejött magyar egyházközségek szervezetileg a Magyar Református Egyház szervezetéhez missziói területként tartoztak.
- ¹⁰ A Dunamelléki Egyházkerületben ezt követően további missziói körzetek létesültek, amelyek területén létesült egyházközségek zöme a 20. században erősödött meg, vált önállóvá. Így jött létre Pécsi, Ercsii, Hévízgyörk-Hatvani, Gyöngyös-vidéke, Törteli missziói körzetek.
- ¹¹ Missziói körei voltak: (1) Pajzos puszta és vidéke, (2) Sid és vidéke, (3) Ivance puszta, (4) Nemce, (5) Djeletovce puszta, (6) Jankovce, (7) Vukovár, (8) Vinkovce, (9) Bród, (10) Vroplje. Hamar István (szerk.): *A Dunamelléki Evang. Reform. Egyházkerület Névtára az 1893-ik évre*. Budapest, 1893. (A továbbiakban: Hamar, 1893) 13.
- ¹² Missziói körei voltak: (1) Titel, (2) Zsablya, (3) Alsó- és Felsőkovil, (4) Gardinovcze, (5) Kovil-Sz. Iván, (6) Káty, (7) Csúrogh. Hamar, 1893. 12.
- ¹³ Missziói körei voltak: (1) Zdenca köre (Ó és Új-josva, Orahovác, Belovina, Dolcze, Bakacsics, Bankócz), (2) Golincze köre (Novoszelló, Bacsiába, Markócz), (3) Verpolye köre (Garcsin, Szelna-Trenyje, Csajkovce), (4) Ferisancze köre (Gyorgyenovác, Petrova, Petrapolya, Kutova, Kucsánze), (5) Pozsega köre (Szlatinik, Jurkovác, Loncsics), (6) Nasicz köre (Koska, Martin, Prebisovác, Sipovác). Hamar, 1893. 12.
- ¹⁴ Missziói körei: (1) Becsmen, (2) Dobanovce, (3) Puszta-Molyavolya. Hamar, 1893. 8–9.
- ¹⁵ Szász, é.n. 411.
- ¹⁶ A Bács-Szerémi Evangélikus Egyházmegye területén a 19. században mintegy 17 egyházközség alakult, melyek zöme éppen az ún. „Délvidéki misszió” névvel összefoglalt területre esik, melyhez további négy missziói kör társult. Általánosságban megállapítható, hogy ezen területen az evangélikus egyház a reformátusoktól jobban szervezett volt. Bierbrunner Gusztáv: *A Bács-szerémi Ág. Hitv. Ev. Egyházmegye monográfiája*. Újvidék, 1902. 180–236.
- ¹⁷ Keresztes – Hamarkay, 2004. 252–264.
- ¹⁸ A vizitációra vonatkozóan mérvadó Kósa, 1994. 203–207.
- ¹⁹ A Szász Károly-féle vizitációs iratok közül a Pesti Egyházmegye vizitációs anyaga megsemmisült, így az csak a naplójából rekonstruálható.
- ²⁰ *A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve 1895. április 2–6*. Debrecen, 1895. 75–91.
- ²¹ A „naplóban” Szász Károly a kivételekről is feljegyzést készített: „25-kén d. u. két óraker indultunk Bródról, Dálya felé. Vrpolyén ismét vártuk a kissé távol fekvő községből ottani híveinket – de azok most se jöttek ki az állomásra. Úgy látszik nem nagyon érdeklődtek a püspöki látogatás iránt. Különbben is, mondja a missziói lelkész, nagyon közönyesek s vallási ügyökkel nem sokat gondolnak.” (Szász, é.n. 448.)
- ²² „Itt legelőször Mihailovich Plato – poznai főszolgabíró (Bezirksvorstand) üdvözölt, ugyanaz, – a kivel, mint akkor segédszolgabíróval, kilenc évvel ezelőtt, Alsóbaranyabácsi em. körútamban, Kórógyról Banovczéra menőben találkoztam volt, s kivel azonnal egymásra ismertünk” (Szász, é.n. 420.)
- ²³ Kármán József: *Püspöki látogatás a missziói egyházakban*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 37. évf. (1894) 22. sz. 344–345.; Schneider Pál: *Püspöki látogatás a missziói egyházakban*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 37. évf. (1894) 23. sz. 360–361.; Tóth Lajos: *Püspöki látogatás a missziói egyházakban*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 37. évf. (1894) 24. sz. 376–377.
- ²⁴ Pl. Sajkásszentivánon: „Ígérletünk szerint a görög keleti templomhoz siettünk. Itt váratlan tisztelet várt reám. A lelkész – a nevét is idejegyzem, Stepenov Emil – gyönyörű, tekintélyes alak s ékesszóló, mint a gkel. lelkészek közt igen sokan, teljes papi ornátusában, tarka selyem palliumával, a templomajtóban várt reám s hódolattal vezetett be a templomba, hol hívei nagy számban voltak összegyülekezve. Az ikonium földre tolvá, láttatta a szent helyben az oltárt, rajta a szent edényekkel s a nyitott evangéliummal, fölötté az égő lámpa. A templom hajójában pedig a nyitott ikonium és az oltár előtt a négy rúdon álló sátor (baldachin-menyezet) alatta szőnyeg,

melyre engem állított s ő előlme állva, szerb nyelven hosszú beszédet intézett hozzám, melyet én természetesen nem értettem, de kivethetem mozdulataiból s hanglejtéséből, hogy hódoló mély tisztelettel szólott. Felelni akarván, halkán kérdeztem tőle, magyarul szólhatok-e vagy németül, mivel szerbül nem tudok. Ő, kezemet megfogva (mialatt az ikonium nyílt részén át az oltárhoz vezetett s annak lépcsőjére állított) azt mondá: magyarul, a hívek közül többen értik ezt, mint a németet. Mire én, az oltár lépcsőjéről intéztem beszédemet a gyülekezethez. Megköszönve a váratlan s engem meg sem illető ily megtiszteltetést, elmondtam előbbi (minisztériumbeli) állásomban szoros összeköttetéseimet a gkeleti egyházakkal, mint ügyeiknek sok éven át előadója, részt vevő autonomiájok szervezésében, a görög és román metropoliták szétválasztásában, miniszteri biztos részvételében néhai Ivackovich Prokop pátriárka beiktatásában, jó viszonyomat utódával Angelich Germán patriárchával s a mostanival Brankovich Györggyel. Meleg érdeklődésemről egyházuk iránt, áttértem a görög keleti és protestáns egyházak s a magyar és szerb nemzet közötti érdekösszetszálra, s a közös haza szeretetében való együttartozásuk szükségessége és üdvös voltára, stb. stb. – A jelenet, a különös helyzet, a beszédek – nagy benyomást tettek, megvallom, reám is s azt hiszem hallgatóimra is, mert talán példátlan eddig, hogy az ortodox egyház papja és népe egy kálvinista püspököt így fogadjon s templomában, oltára előtt beszélni engedjen. (Sajnálattal hallottam később, hogy a lelkész azért szemrehányásokkal is illettetett, melyeknek azonban nagyon következménye nem lett.)” (Szász, é.n. 419.)

²⁵ Horvát–Szlavón

²⁶ Szász, é.n. 422.

²⁷ Lásd pl. a becsmeni tanítóról: „A tanító Schladt Frigyes, ki négy gimnázium végzése után két évet tanult a Nagykőrösi képezdében, de oklevélig nem jutott; mint miveltségére, úgy külsejére s modorára is félparaszt; de ügyes tanító. Gyermekait jól fegyelmezi, figyelemre oktatja s abban tartja. Ha keveset is, de azt jól tudják s értelmesen felelnek. Olvasásban, írásban, számvetésben elég erősek – s mi kell egyéb, egy sváb paraszt fiúnak? Szépen énekelnek s tisztességes magaviseletre vannak szoktatva.” (Szász, é.n. 429.); lásd pl. a dobanovcei tanítóról: „Tanítójuk Schladt Henrik, a becsmeninek testvérbátyja, bár Nagykőrösen oklevelet szerzett még 1863 – az új tan- és vizsgálati rendszer életbe lépte előtt, tanítónak nem ér annyit, mint becsmeni okleveletlen öccse. A gyermekek (25 f. és 29 l.) ez évben többen vannak az előbb jegyzetnél. Négy osztályba vannak osztva. A kisebbek elég jól olvasnak – a biblia történetből persze az örökös József történetét, ezt a magában nagyon szép, biblia történetnek mégsem elegendő mesét, értelmesen, s nem bemagolva, hanem kérdésekre, jól mondják.” (Szász, é.n. 430.)

²⁸ Lásd pl. a dobanovcei iskola számára: „A nagyobbak a földrajzból, természetrajzból, számtanból, meglehetősen felelgetnek. Földrajzból csak Horvát–Szlavón országról tudnak, mert más térképük nincs. Erre a lelkész előre figyelmeztetvén, ajándékkul hoztam nekik egy Magyarország térképét, melyen HSL. ország is ott van s megmutattam, hogy ezek együtt a Sz. István birodalma, melynek egyik alkatrésze HSL. ország is. A gyermekek szorgalmasan járnak az iskolába.” (Szász, é.n. 431.)

²⁹ B. Gy.: Az ev. ref. egyház konventje Budapesten 1895. április 2-ik és következő napjain. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 38. évf. (1895) 15. sz. 233–237., különösen 236.